

<https://doi.org/10.62837/2025.6.198>

CƏFƏROVA GÜLBƏNİZ CAHANGİR QIZI,

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Slavyan Universitetinin
Ümumi dilçilik kafedrasının dosenti
E-mail: q.resad747@mail.ru

Areal dilçiliyin (arealogiyanın) digər elmlərlə əlaqəsi

Xülasə:

məqalədə areal dilçiliyin digər elmlərlə: dialektologiya, etnolinqvistika, sosiolinqvistika, tarix, coğrafiya, onomastika və komparativistika ilə qarşılıqlı əlaqəsi araşdırılır. Müəllif qeyd edir ki, areal dilçilik yalnız dil hadisələrinin coğrafi yayılmasını deyil, həm də sosial və tarixi kontekstlərdə dillərarası təmasları öyrənir. Areal tədqiqatlar nəticəsində dilin transformasiyası, inkişaf yolları və əlaqəli sahələrdəki rolu daha dolğun şəkildə anlaşılır. Məqalədə həmçinin dil ittifaqları, dialekt bölgüləri və konvergensiya prosesləri kimi anlayışlara da toxunulur. Tədqiqat areal dilçiliyin multidissiplinar xarakter daşdığını vurğulayır.

Açar sözlər: areal dilçilik, dialektologiya, onomastika, sosiolinqvistika, etnolinqvistika, coğrafi yayılma.

Джафарова Гюльбениз Джахангир кызы

Взаимосвязь ареальной лингвистики (ареалогии) с другими науками

Аннотация:

В статье рассматривается взаимосвязь ареальной лингвистики с другими науками: диалектологией, этнолингвистикой, социолингвистикой, историей, географией, ономастикой и компаративистикой. Автор отмечает, что ареальная лингвистика изучает не только географическое распространение языковых явлений, но и межъязыковые контакты в социальном и историческом контекстах. В результате ареальных исследований более полно раскрываются процессы трансформации языка, пути его развития и роль в смежных областях. В статье также затрагиваются такие понятия, как языковые союзы, диалектное членение и процессы конвергенции. Исследование подчёркивает междисциплинарный характер ареальной лингвистики.

Ключевые слова: ареальная лингвистика, диалектология, ономастика, социолингвистика, этнолингвистика, географическое распространение.

Gulbeniz Jahangir kzy Jafarova
The Relationship of areal linguistics (areology) with other sciences
Abstract:

This article explores the fundamental principles of areal linguistics and its interdisciplinary connections with dialectology, ethnolinguistics, sociolinguistics, history, geography, onomastics and comparative linguistics. The author emphasizes that areal linguistics investigates not only the geographical distribution of linguistic phenomena but also their interaction within social and historical contexts. Areal studies provide a deeper understanding of language transformation, developmental paths, and the roles of related disciplines. The paper also discusses concepts such as language unions, dialectal divisions, and convergence processes. The study highlights the multidisciplinary nature of areal linguistics.

Key words: areal linguistics, dialectology, onomastics, sociolinguistics, ethnolinguistics, geographical distribution.

Areal dilçilik, dil hadisələrinin coğrafi məkan üzrə yayılmasını tədqiq edən xüsusi bir dilçilik sahəsidir və bu istiqamət bir sıra digər elmlərlə sıx qarşılıqlı əlaqə içində inkişaf edir. Bu qarşılıqlı əlaqə, əsasən, areal dilçiliyin dilin coğrafi yayılma xüsusiyyətlərini və bununla bağlı digər aspektləri araşdırarkən coğrafiya, tarix, etnologiya, antropologiya kimi sahələrin məlumatlarına müraciət etməsi ilə izah olunur. Nəticə etibarilə, areal tədqiqatlar dilin yalnız daxili quruluşunu deyil, həm də onun məkan daxilində funksional və sosial transformasiyasını anlamağa imkan yaradır. Areal dilçilik *lingvistik coğrafiya və dialektologiya* ilə sıx əlaqəlidir. Bu sahə bir sıra dillərdə müşahidə olunan hadisələrin uyğunluğunu, onların yayılma istiqamətini və areallarını araşdırır. Dialektologiya isə konkret bir dilin ərazi variantında strukturunu təsvir edir. Bununla belə, areal dilçiliyin əsasını *dialektoloji tədqiqatlar təşkil edir*.

Areal dilçiliyin digər elmlərlə əlaqəsi:

Dialektologiya ilə əlaqəsi: Areal dilçilik dialektlərin və şivələrin coğrafi yayılmasını tədqiq edərkən dialektologiya ilə sıx elmi əlaqədə fəaliyyət göstərir. Areal dilçilik əvvəl dialektologiya zəminində yaranmışdır. Dialektologiya əsasən dilin coğrafi və sosial variasiyalarını – dialekt və şivələri – araşdırırsa, *areal dilçilik bu variasiyaların konkret məkan üzrə yayılma xüsusiyyətlərini, onların sərhədlərini və bir-birilə təmas sahələrini müəyyənləşdirməyə yönəlir*. Beləliklə, hər iki sahə bir-birini tamamlayaraq dilin bölgə daxilindəki dinamikasına dair daha əhatəli təsəvvür yaradır.

Dil, yalnız sosial deyil, həm də coğrafi aspekt daşıyan bir hadisə kimi xarakterizə olunur. Bu yanaşmanın elmi əsaslarla inkişafı XX əsrin əvvəllərində “Fransanın *lingvistik atlası*”nın nəşri ilə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Qısa

müddət sonra *neolinqvistlər* bu yanaşmanı genişləndirərək onu dil ailələrinin tarixi-mənşə baxımından tədqiqinə tətbiq etmiş və bu istiqaməti "*areal dilçilik*" kimi tanıtmışlar. Müasir dilçilikdə coğrafi yanaşmanın həm sinxron, həm də diaxron ölçülərə malik bir istiqamət olduğu vurğulanır. Bununla belə, dialektoloji materialların müəyyən qaydalara əsaslanaraq xəritələrdə əks etdirilməsi əhəmiyyətli bir praktik fəaliyyət olsa da, bu prosesi müstəqil metod kimi qiymətləndirmək tam əsaslı sayılmır [3, 50].

Neolinqvistlərin qənaətinə görə, hər bir leksik vahid təkə tarixi inkişaf yolu deyil, eyni zamanda müəyyən *coğrafi yayılma sahəsinə də malikdir* - bu, onun forması, fonetik tərkibi və sintaktik istifadəsi ilə bağlı aspektlərdə özünü göstərir. Bu səbəbdən neolinqvistlər dil hadisələrinin *məkan üzrə yerləşməsinə* xüsusi diqqətə araşdırır, onların *coğrafi paylanma xüsusiyyətlərini* elmi təhlilin əsas istiqamətlərindən biri kimi qəbul edirlər [1, 46].

Məlumdur ki, *hər hansı dil müəyyən bir coğrafiyada həm dialektlər, şivələr, həm də ədəbi dil şəklində yayılır*. Və birinci forma dilin daha təbii halı sayılsa da, əlbəttə, mədəni inkişaf, intellektual səviyyə baxımından ikincidən xeyli geri qalır. Məlumdur ki, hər bir dilin inkişaf tarixi, mahiyyət etibarilə, diferensiasiya – yəni parçalanma və çeşidlənmə prosesi ilə səciyyələnir. Məsələn, qədim türkcə kimi tanınan və müəyyən mənada ortaq bir "ana dil"dən ayrılmış türkcə, artıq erkən orta əsrlər dövründən etibarən müxtəlif dialektlərə parçalanmağa başlamışdır. Bu dialektlər sonrakı mərhələlərdə - xüsusilə orta əsrlərin sonu və yeni dövrün əvvəlində - müasir türk dillərinin yaranmasına zəmin yaratmışdır. Bununla belə, bu prosesi sadələşdirilmiş, yalnız dil daxili faktorlarla izah olunan sxematik bir dil hadisəsi kimi qiymətləndirmək doğru olmaz. Əslində, burada *coğrafi mövqe*, sosial-siyasi şərait və mədəni mühit kimi amillərin kompleks təsiri mühüm rol oynayır. Bu faktorlar olmadan nə dialekt bölgülər formalaşsın, nə də həmin dialektlər əsasında meydana gələn, onları uzun müddət ətrafında birləşdirən bilən ədəbi dil təşəkkül tapa bilər [2, s.163-164].

Ədəbi dilin (eləcə də elitar mədəniyyətin) daha çox kosmopolit xarakter daşımasına baxmayaraq, *dialekt və şivələr (hələ xalq mədəniyyəti) özlərini konkret coğrafi mühitlə bağlı şəkildə göstərir*. Məhz bu yerli təməl onların milli identiklik və etnokulturoloji spesifiklik baxımından daha orijinal daşıyıcılar olmasına səbəb olur. Dərin qatlarda milli mədəni özünəməxsusluğu ifadə etmək imkanı, əslində, məhz dialektlərə və xalq mədəniyyətinə məxsusdur.

Komparativistika ilə əlaqəsi: Areal dilçilik dillərin coğrafi yayılmasını və qarşılıqlı əlaqələrini öyrənərkən *müqayisəli-tipoloji və müqayisəli-tarixi* dilçilikdən geniş şəkildə istifadə edir. Müqayisəli dilçilik müxtəlif dillərin mənşəyini, struktur xüsusiyyətlərini və tarixi inkişaf yollarını müqayisəli şəkildə araşdırır. Bu yanaşma areal dilçiliyin məqsədlərinə xidmət edərək, dil hadisələrinin yalnız məkan daxilində

deyil, həm də zaman boyunca necə formalaşdığını və bir-biri ilə necə əlaqəyə girdiyini anlamağa imkan verir. *Bu sahədə dillərin areal təsnifatı yaradılır.*

Areal dilçilik özünəməxsus metodlarından əlavə (məsələn, kartoqrafik yanaşmalar, yenilik zonalarının müəyyənləşdirilməsi və s.), həmçinin müxtəlif istiqamətlərə əsaslanan digər metodlardan da istifadə edir. *Genetik metod* dilin daxili sistem xüsusiyyətlərini, müxtəlif dünya dillərində kifayət qədər yüksək tezliklə təzahür edən və oxşar nəticələr verən dil hadisələrini müəyyən edir.

Areal dilçilik, müəyyən coğrafi məkanla məhdudlaşan dil hadisələrini sinxron müstəvidə (yəni, tarixi deyil, cari vəziyyətdə) öyrənməklə yanaşı, həm də *tipoloji və sosioloji* metodlardan istifadə edərək dil strukturunu araşdırır.

Müqayisəli-tarixi dilçilik məktəbinin tanınmış nümayəndəsi A. Şlayxerin “dillərin şəcərəsi” nəzəriyyəsini tənqid edənlərdən biri onun yetirməsi H. Şuxardt olmuşdur. H. Şuxardt genealoji təsnifat prinsipini dillərin coğrafi fasiləsizliyi konsepsiyası ilə əvəz etməyi təklif etmiş və dillərin inkişafında qarşılıqlı təmasların - qarışma və çarpazlaşma proseslərinin - əsas rol oynadığını vurğulamışdır. “Köhnəni tənqid edən, yenini isə təbliğ edən” tədqiqatçı kimi tanınan H. Şuxardt həmçinin qeyd edirdi ki, dil ilə onu danışan xalqın coğrafi mövqeyi arasındakı qarşılıqlı asılılıq ideyası, əslində, onun müəllimi A. Şlayxer tərəfindən də nəzərə alınmış və tələbələrinə ötürülmüşdür [1, 42-43].

Etnolinqvistika ilə əlaqəsi: etnoslar öz yaşadıkları arealda burada yaşayan digər qohum olan və qohum olmayan etnoslarla əlaqələr qurur və bu əlaqələr təbii olaraq dildə müəyyən fərqlərə gətirib çıxarır. Dilin etnik tarixi daha geniş şəkildə xalqların təbii diferensiasiya nəticəsində eyni bir kökdən və ya fərqli coğrafiyalarda araşdırılır. Azərbaycanda həm oğuz, həm də qıpçaq və sonrakı dövrlərdə məskunlaşmış digər tayfaların (əksəriyyəti oğuz mənşəlidir) dil və mədəniyyət izləri bu gün də müəyyən dərəcədə müşahidə olunur. Bəzi Azərbaycan dialekt və şivələrinin məhz tayfa mənşəli olması, eyni zamanda həmin bölgələrdə həmin tayfalara məxsus adət-ənənələrin qorunub saxlanması təsadüfi bir hal deyil, əksinə, tarixən formalaşmış etno-mədəni kontinuitetin göstəricisidir [2, s.165-166].

Sosiolinqvistika ilə əlaqəsi: Areal dilçiliyin tədqiqat obyektini yalnız coğrafi faktorlar deyil, eyni zamanda sosial amillər də müəyyən edir. Bu baxımdan, areal dilçilik *sosiologiya* ilə sıx əlaqəlidir. Sosiologiya cəmiyyətin quruluşunu, sosial təbəqələşməni və fərdlərarası münasibətləri öyrənməklə, *dilin müxtəlif sosial qruplar arasında yayılma mexanizmlərinin izahında mühüm rol oynayır*. Areal dilçilik dilin sosial təbəqələr üzrə bölgüsünü və onun yayılmasına təsir edən sosial faktorları müəyyənləşdirmək üçün sosioloji biliklərdən istifadə edir.

Areal dilçiliyin bəzi üsullarından ikidillilik və çoxdillilik problemlərinin öyrənilməsində istifadə olunur.

Regional kontekstdə sosiolinqvistikanın əsas tədqiqat obyektlərindən biri, əgər belə demək mümkünsə, *dil ittifaqlarıdır*. Bu hadisə qədim zamanlardan

formalaşmağa başlamış və müxtəlif təbii-coğrafi, siyasi və mədəni faktorların mürəkkəb qarşılıqlı təsirini əks etdirən sosiolinqvistik bir fenomendir. Məsələn, Qafqaz bölgəsində - Şimali, Mərkəzi və Cənubi hissələri əhatə edən geniş arealda - tarixən baş vermiş dil təmasları Qafqaz, İran, türk, ərəb, rus və digər dillərin intensiv qarşılıqlı əlaqəsini ortaya qoyur. Bu dil kontaktları arasında ən uzunömürlü və məhsuldar olanı isə fars, türk və ərəb dilləri arasındakı qarşılıqlı təsirdir; bu əlaqə xüsusilə *Azərbaycan dilində* aydın şəkildə müşahidə olunur [1, 152-153]. Lakin “Azərbaycanda dillərarası əlaqələrdən danışarkən A.Aslanov Azərbaycan ərazisində dil ittifaqının olmadığını qeyd edir” [4, 126].

Müəyyən bir coğrafi məkanda etnik və mədəni münasibətlərin güclənməsi *dil ittifaqlarının formalaşması* üçün əlverişli şərait yaradır. Belə hallarda, mənşə və tipoloji quruluş baxımından fərqli olan dillər bir-biri ilə uzunmüddətli və sistemli təmaslara girərək, həm gündəlik ünsiyyətdə, həm də yazılı, yüksək mədəni və intellektual dil səviyyəsində qarşılıqlı təsirə səbəb olan nitq təzahürləri meydana çıxarır. Bu cür dil ittifaqları yüzillərlə, bəzən isə daha uzun müddət davam edə bilər. Tədqiqatlar göstərir ki, bəzi hallarda bu ittifaqlar müstəqil ədəbi dillərin təşəkkül tapmasında mühüm rol oynamışdır. Məsələn, bir sıra dilçilərin fikrincə, rus ədəbi dilinin formalaşmasında IX–XVII əsrlər arasında mövcud olmuş uqro-fin, slavyan və türk-tatar dilləri arasında yaranmış dil ittifaqı həlledici təsir göstərmişdir [1, 152-153].

Dillər arasında dil ittifaqlarının formalaşması üçün *müəyyən coğrafi məkanda areal birliyinin mövcudluğu əsas şərtlərdən biri hesab olunur*. Bu cür şəraitdə formal və struktur baxımından bir-birinə bənzəyən və ya uyğun gələn dil elementləri bir dildən digərinə asanlıqla keçə bilir ki, bu da dillərarası yaxınlaşmanın – yəni dil ittifaqının – təşəkkülündə mühüm rol oynayır. Xüsusilə genetik baxımdan bir-birinə yaxın olan dillərin eyni coğrafi arealda birgə mövcudluğu bu prosesi daha da sürətləndirir.

Bunun bariz nümunəsi kimi *Balkan dil ittifaqını* göstərmək olar. Bu ittifaqa daxil olan yunan, alban, bolqar və rumin dilləri Hind-Avropa dil ailəsinin müxtəlif qruplarına mənsub olsalar da, uzunmüddətli areal yaxınlığı nəticəsində vahid dil ittifaqı formasında bir çox orta q xüsusiyyətlər qazanmışlar.

Areal birliklərdə müşahidə olunan əsas tendensiya konvergent proseslərdir – yəni müxtəlif sistemli dillərin bir-birinə yaxınlaşaraq ümumi struktura malik olması. Belə konvergeniya nəticəsində dil ittifaqları yaranır və bu ittifaqlar müxtəlif dil səviyyələrində – sintaksis, morfologiya, fonetika, leksika və frazeologiyada – orta əlamətlərin cəmləşməsi ilə xarakterizə olunur. Ən çox təsirə məruz qalan sahə isə sintaksisdir. Məsələn, Balkan dil ittifaqında təxminən iyirmiyə qədər orta sintaktik konstruksiyaya – yəni *balkanizmlərə* – rast gəlinir.

“Əksinə, fonetik səviyyədə konvergeniya nisbətən zəif müşahidə olunur. Bu isə fonetikanın digər dil səviyyələri ilə müqayisədə daha sabit və konservativ olması ilə izah edilir” [4, 128].

Konvergeniya nəticəsində təkcə dil ittifaqları deyil, *picin və kreol dillər də yaranır*. Picinlər (və ya pidjin dilləri) dilin daxili inkişafının nəticəsi kimi deyil, əksinə, uzunmüddətli və kütləvi etnik-dil təmaslarının nəticəsində meydana gəlmiş kontakt dil forması kimi dəyərləndirilir. Bu baxımdan picinlər genetik deyil, daha çox *areal-tipoloji fenomen kimi qiymətləndirilir*. Onlar adətən müəyyən bir coğrafi ərazidə, bəzən isə olduqca geniş regionlarda lingua franka və ya koyne funksiyasını yerinə yetirə bilər. Bu funksional status onlara müxtəlif etno-lingvistik qruplar arasında ünsiyyət vasitəsi kimi mühüm rol oynamağa imkan verir.

Sosiolinqvistikada öyrənilən *substrat* məsələsi ilə bağlı qeyd etmək lazımdır ki, Qafqazda türkdilli arealı araşdıran N. Hacıyeva da Azərbaycanın və Türkmənistanın cənubunda *ə* saitinin çox işlənməsini xarici amil olan İran dillərinin təsiri ilə izah edir [6, s. 17].

Sosiolinqvistikada öyrənilən *substrat* və *adstrat* məsələləri isə əvvəl neolinqvistlər tərəfində yaradılan *məkani və ya areal dilçiliyin əsasını qoymuşdur*. Dilçilikdə yeni metodoloji yanaşma kimi formalaşan neolinqvistika istiqaməti, bir tərəfdən coğrafi dilçilik prinsiplərinə, digər tərəfdən isə adstrat konsepsiyasına əsaslanır. Bu yanaşma areal və ya məkan dilçiliyi kimi də tanınır və dillər arasında qarşılıqlı təsirin coğrafi aspektlərini ön plana çıxarır [5, s. 493–494].

Sözlərin alınması məsələsi leksikologiya, sosiolinqvistika və dillərin kontaktı daxilində öyrənilməklə yanaşı, areal dilçilik aspektində də tədqiq oluna bilər: “İnternasionalizmləri (beynəlmiləl sözləri) bir neçə mədəni – tarixi areala daxil olan sözlər hesab etmək daha doğru olardı. Əsasən, bir arealda yayılan alınmaları isə regionalizm kimi vermək daha düzgündür” [4, 112].

Beləliklə, etnolinqvistik keçmiş sosiolinqvistika və areal dilçilik üçün mühüm tədqiqat predmetinə çevrilir. Bu şəraitdə, sosiologiya dili fərdi maraqlar prizmasından araşdırsın və ya araşdırmayın, etnolinqvistika və areal dilçiliyin təsir dairəsi ilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərmək zərurəti yaranır [2, s.34-35].

Onomastika ilə əlaqəsi: Onomastika (yun. onomastikós – adlandırmaya aid, ónoma – ad, adlandırma): leksikologiyanın xüsusi adları, onların yaranma tarixini və ilkin dil mühitində uzunmüddətli işlənməsi, yaxud başqa dillərə keçməsi nəticəsində dəyişikliklərini öyrənən dilçilik sahəsidir.

Areal dilçilik və onomastika bir-biri ilə sıx bağlıdır, çünki dil hadisələrinin məkan üzrə yayılmasını öyrənən areal dilçilik, xüsusi adların (onomastik vahidlərin) işlənməsi və formalaşması ilə bağlı qanunauyğunluqları üzə çıxara bilər. Areal dilçilik coğrafi mövqə və dillərin qonşuluğunun onomastik vahidlərin xüsusiyyətlərinə necə təsir etdiyini anlamağa kömək edir, onomastika isə əvəzində müəyyən bir ərazidə dil hadisələrinin yayılması barədə məlumat təqdim edir.

Areal dilçilik dil hadisələrinin məkan üzrə yayılmasını öyrənir, onomastika isə xüsusi adların (toponimlər, antroponimlər və s.) tədqiqi ilə məşğuldur. Bu iki sahə bir-biri ilə sıx bağlıdır, çünki coğrafi mövqe xüsusi adların formalaşması və işlənməsinə təsir edə bilər, xüsusi adlar isə öz növbəsində dil areallarının göstəricisi kimi çıxış edə bilər. Müxtəlif regionlarda toponim və antroponimlərin yayılmasını öyrənməklə, areal dilçilik dil kontaktları, əhali miqrasiyası, tarixi hadisələr və onomastik mənzərənin formalaşmasına təsir edən digər amillərlə bağlı müəyyən qanunauyğunluqları üzə çıxara bilər. Onomastik məlumatlar dil areallarının sərhədlərini müəyyənləşdirmək, substrat hadisələri (yeni dillərdə qədim adların qorunması), dil dəyişməsi proseslərini və digər areal prosesləri öyrənmək üçün istifadə oluna bilər. Məsələn, toponimiyanın təhlili müəyyən ərazilərdə keçmişdə hansı dillərin yayılmış olduğunu göstərə bilər, antroponimiyanın öyrənilməsi isə miqrasiya axınlarını və əhalinin etnik tərkibini aşkar etməyə imkan verir.

“*Areal onomastika* ayrı-ayrı onomastik hadisələrin areallarını müəyyən edir ki, bunlar adətən dialektoloji areallarla üst-üstə düşmür və müasir dövrdən əvvəlki dil mənzərəsini əks etdirir. Onomastik tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmiş areallar substratla bağlı məsələlərin və bununla yanaşı, qədim dövrlərdə xalqların məskunlaşması proseslərinin izahında mühüm rol oynayır. Onomastikada qorunub saxlanmış relikt sözlər, heç olmasa, təxmini şəkildə bizə gəlib çatmayan qədim dilləri bərpa etməyə imkan verir. Belə adlar və ya onların komponentləri həmin dillərin qalıqları hesab olunur. Müəyyən bir ərazidə konkret obyektlərlə bağlı bu elementlərin sistemli şəkildə təkrar olunması, onların sadəcə təsadüfi şəkildə təhrif edilmiş tanınmış sözlər deyil, müəyyən mənaya malik elementlər olduğunu ehtimallaşdırmağa əsas verir.

Regional onomastika müəyyən ərazilərə məxsus adların birləşdiyi onomastik sistemləri aşkara çıxarır. Bu sistemlər həm mövcud adların qavranmasına, həm də yeni adların yaradılmasına müəyyən dərəcədə təsir göstərir. Hər bir tarixi dövrdə sistem daxili tarazlıq və komponentləri arasında qarşılıqlı asılılıqla xarakterizə olunan “dəyərə” malik olur. Bununla yanaşı, sistem daim dəyişir və yenidən formalaşır.

Bu dəyişmə və çevrilmə prosesləri xüsusilə ərazidə etnik və dil tərkibinin dəyişməsi, ideoloji və siyasi təsirlərin dəyişməsi və s. hallarda daha da güclənir”[7].

Beləliklə, areal dilçilik və onomastika bir-biri ilə sıx bağlıdır, bir-birinə və dilin tarixi ilə coğrafiyası haqqında dəyərli məlumatlar təqdim edir.

Tarix ilə əlaqəsi: Dilin areal yayılma xüsusiyyətləri, çox zaman insanların miqrasiyası, müxtəlif etnosların qarşılıqlı təması və mədəni əlaqələr kimi tarixi proseslərlə birbaşa əlaqəlidir. Bu baxımdan, areal dilçilik tarix elmi ilə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir. Tarix insan cəmiyyətlərinin keçmişini, onların hərəkət trayektoriyalarını və sosial-mədəni dəyişikliklərini tədqiq etməklə, dilin coğrafi yayılma yollarının və səbəblərinin aydınlaşdırılmasında mühüm mənbə rolunu oynayır. Areal dilçilik, dil hadisələrinin zaman-məkan müstəvisində izahı üçün tarixi məlumat və kontekstdən geniş şəkildə istifadə edir. Areal metodlar həmçinin

etnoqrafiya və arxeologiya sahələrində də tətbiq edilir – xüsusilə xalqların məskunlaşması və mədəniyyətlərin yayılması məsələlərinin araşdırılmasında.

Coğrafiya və linqvistik coğrafiya ilə əlaqəsi: areal dilçilik, dil hadisələrinin coğrafi yerləşməsini və yayılma dinamikasını araşdırdığı üçün *coğrafiya* elmi ilə qarşılıqlı əlaqə içində inkişaf edir. Coğrafiya fənni yer səthinin fiziki quruluşunu, iqlim xüsusiyyətlərini, relyefi və digər təbii-coğrafi faktorları öyrənir. Areal dilçiliyin tədqiqatlarında bu məlumatlar, dil vahidlərinin müəyyən ərazilərdə yayılma səbəblərini və coğrafi şəraitin dilin inkişafına necə təsir göstərdiyini aydınlaşdırmaq üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Areal dilçilik öz metodu kimi *lingvistik* coğrafiyadan istifadə edir. Cəmləşdirilmiş və ya seçmə müşahidələr nəticəsində əldə olunan və səs, leksik və qrammatik hadisələrin yayılmasını əks etdirən izoqloslar coğrafi xəritələrə tətbiq olunur. Dilçilər müxtəlif xəritələri müqayisə edərək və onları şərh edərək, dil yeniliklərinin yarandığı mərkəzlər və onların nə dərəcədə uzağa yayıldığı, bu yayılmanı hansı amillərin dəstəklədiyi və hansılarının əksinə olaraq onu məhdudlaşdırdığı haqqında nəticələr çıxarırlar. Bu zaman yalnız dil hadisələrinin sərhədlərini deyil, həm də iqtisadi, siyasi, etnoqrafik və mədəni sərhədləri nəzərə almaq zəruri olur. Bu yolla, həmin dilin tarixini daha dolğun anlamaq, habelə coğrafi baxımdan qonşu olan dillərlə müqayisə aparmaqla dillərin divergensiya (ayrılma) və konvergensiya (yaxınlaşma) qanunauyğunluqlarını daha yaxşı başa düşmək mümkün olur [8].

Beləliklə, areal dilçilik müxtəlif elmi sahələrlə, xüsusən də coğrafiya ilə sıx inteqrasiyada olmaqla, dilin yayılma proseslərini daha geniş kontekstdə izah etməyə imkan verir.

Nəticə: Areal dilçilik dil hadisələrinin coğrafi yayılmasını tədqiq etməklə yanaşı, müxtəlif elmlərlə – dialektologiya, sosiolingvistika, etnolingvistika, tarix, coğrafiya və onomastika ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir. Bu qarşılıqlı inteqrasiya areal dilçiliyin multidissiplinar sahə kimi formalaşmasına və dilin yayılma dinamikasının daha əhatəli şəkildə izahına şərait yaradır.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov Q. Ümumi dilçilik etüdləri. Bakı, “Elm və təhsil”, 2020, 168 səh.
2. Cəfərov N. Multidissiplinar dilçilik (dərs vəsaiti). Bakı, “Elm və təhsil”, 2021, 180 səh.
3. Cəfərov N. Ümumi dilçilik. (Dərslik). Bakı, “Təhsil”, 2023, 216 səh.
4. Heydərov R.A. Dillərin inkişafında dil əlaqələrinin rolu. Bakı, “Elm və təhsil”, 2013, 216 səh.
5. Rəcəbli Ə.Ə. Nəzəri dilçilik. Bakı: Nurlan, 2003, 515 s.
6. Гаджиева Н.З. Тюркоязычные ареалы Кавказа, М.: Наука, 1979, 263 с
7. https://is.muni.cz/el/phil/podzim2008/RJ_65/onomastika_i_antroponimika.pdf
8. <https://kpfu.ru/chelny/sveden/files/001399.pdf>

Rəyçi: dos. Süleymanova S.